

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ

CRIMINAL AND EXECUTIVE PRINCIPLES LEGAL STATUS OF THE CONVICTED IN PLACES OF DETENTION

Литвиненко О.Ю., аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Класичний приватний університет

У статті проаналізовано кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених в місцях несвободи, які займають провідне місце не лише у науці кримінально-виконавчого права, а й у правотворчості та правозастосовній діяльності. Досліджено позиції науковців щодо підходів до правового статусу засуджених та зазначено, що згідно з пенітенціарною доктриною, кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених в місцях несвободи розглядаються вченими пенітенціаристами, як окрема правова категорія, яка відображає їх юридично оформлений соціальний статус. Визначено, що місця несвободи Міністерства юстиції України охоплюють декілька видів покарань.

У статті розглянуто кримінально-виконавчі засади через механізму виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк як невід'ємного елементу правового статусу засуджених у таких сферах, як: забезпечення режиму і безпеки; матеріально-побутові умови тримання засуджених, медичне обслуговування, трудова діяльність, професійна підготовка, соціальна, психологічна, виховна та освітня робота із засудженими. Сформульовано авторське визначення поняття кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених у місцях несвободи – це система упорядкованих кримінально-виконавчим законодавством прав, обов'язків засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк в місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби, і яка розглядається через призму реформування пенітенціарної системи України та міжнародних стандартів утримання ув'язнених та засуджених. Визначено, що сфери де правовий статус засуджених у місцях несвободи кореспондується зі змістом кримінально-виконавчих засад. Даних сфері відносяться: забезпечення режиму і безпеки, матеріально-побутові умови тримання засуджених, медичне обслуговування, трудова діяльність і професійна підготовка засуджених, соціальна, психологічна, виховна та освітня робота із засудженими.

Ключові слова: засади, правовий статус, засуджений, місця несвободи, режим, безпека, матеріально-побутові умови, медичне обслуговування, трудова діяльність, професійна підготовка.

The article analyzes the criminal-executive principles of the legal status of convicts in places of deprivation of liberty, which occupy a leading place not only in the science of criminal-executive law, but also in law-making and law-enforcement activities. The positions of scientists regarding the approaches to the legal status of convicts were studied and it was noted that according to the penitentiary doctrine, the criminal-executive principles of the legal status of convicts in places of imprisonment are considered by penitentiary scholars as a separate legal category that reflects their legally formalized social status. It was determined that the places of imprisonment of the Ministry of Justice of Ukraine cover several types of punishments.

The article examines the criminal-executive principles through the mechanism of execution of punishment in the form of imprisonment for a certain period as an integral element of the legal status of convicts in such areas as: ensuring the regime and security; material and living conditions of convicts, medical care, work, professional training, social, psychological, educational and educational work with convicts. The author's definition of the concept of the criminal-executive basis of the legal status of convicts in places of deprivation of liberty is formulated – it is a system of rights and obligations of convicts who are serving a sentence of imprisonment for a certain period in places of deprivation of liberty of the State Criminal Enforcement Service regulated by the penal-executive legislation, and which is considered through the prism of reforming the penitentiary system of Ukraine and international standards for keeping prisoners and convicts. It was determined that the areas where the legal status of convicts in places of imprisonment corresponded with the content of the criminal-executive principles. These areas include: ensuring regime and security, material and living conditions of convicts, medical care, work and professional training of convicts, social, psychological, educational and educational work with convicts.

Key words: principles, legal status, convicted person, places of imprisonment, regime, security, material and living conditions, medical care, labor activity, professional training.

Постановка проблеми. Сучасна пенітенціарна теорія і практика виходять із того, що правовий статус засуджених в місцях несвободи має відповідати гарантованим демократичним суспільством засадам, які включають у себе право на достатній життєвий рівень, ефективну безпеку і охорону під час відбування покарання, а відтак ґрунтуватися на національних та міжнародних стандартах і процедурах.

За таких обставин важливо зазначити, що кримінально-виконавчі засади взагалі, потребують ґрунтовного наукового завантаження, оскільки саме вони вносять зміни у порядок і умови виконання/відбування засудженими покарання в місцях несвободи і забезпечують реалізацію державної політики у сфері забезпечення правового статусу засуджених.

Вплив кримінально-виконавчих засад на правовий статус засуджених в місцях несвободи є домінуючим, зважаючи на те, що в умовах реформування (розвитку) пенітенціарної системи України саме кримінально-виконавче законодавство зазнає найбільшого оновлення, про що свідчить внесення численних змін до КВК України, в тому числі в частині саме правового статусу засуджених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням кримінально-виконавчі засади правового статусу засуджених в місцях несвободи займались свого часу відомі вітчизняні вчені у галузі кримінально-виконавчого права, а саме: К. А. Автухов, В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, Є. М. Бодюл, О. А. Гритенко, О. М. Джу́жа, Ю. А. Кашуба, О. Г. Колб, Н. В. Коломієць, В. Я. Конопельський, В. О. Корчинський, О. В. Лисодед, Т. Ф. Мінязева, М. С. Пузирьов, Г. О. Радов, В. П. Севостьянов, А. Х. Степанюк, В. Т. Марчук, В. М. Трубников, С. Я. Фаренюк, О. В. Хорошун, С. В. Царюк, Ю. А. Чеботарьова, В. О. Човган, Ю. В. Шинкарьов, О. О. Шкута, О. В. Щербина, Д. В. Ягунов, І. С. Яковець, М. М. Яцишин та ін.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз кримінально-виконавчих засад правового статусу засуджених в місцях несвободи, визначення їх поняття, розгляд сфер де правовий статусу засуджених у місцях несвободи кореспондується зі змістом кримінально-виконавчих засад.

Виклад основного матеріалу. Відтак, проблема виникнення кримінально-виконавчих засад і їх вплив на правовий статус засуджених в місцях несвободи є результатом

реалізації кримінально-виконавчих норм, які регулюють порядок і умови виконання/відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Варто наголосити, що місця несвободи Міністерства юстиції України охоплюють декілька видів покарань: обмеження волі; позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі, а також перебування ув'язнених і засуджених в слідчих ізоляторах ми у нашому дослідженні науковий пошук кримінально-виконавчих засад правового статусу засуджених здійснили саме щодо покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

З позиції вітчизняних вчених правовий статус засуджених в місцях несвободи являє собою різновид спеціального статусу, який, у свою чергу, поділяється на правові статуси осіб, які відбувають різні види покарань (громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі та ін.) [1, с. 20].

Цікавою для нашого дослідження є позиція вітчизняного вченого М. С. Пузирьова, який вважаємо, що якщо застосувати принцип диференціації та індивідуалізації, то правовий статус засуджених також можна прив'язати і до індивідуального статусу громадянина (якщо засуджений є інвалідом [2]), і до статусу іноземців, осіб без громадянства, осіб із подвійним громадянством (якщо відповідно засуджений належить до однієї з названих категорій) [3], і до галузевого (кримінально-процесуального) правового статусу особи (якщо засуджений є обвинуваченим по кримінальному правопорушенню, вчиненому під час відбування покарання). Вважаємо, що наведена диференціація правового статусу засуджених повною мірою відповідає загально філософським категоріям загального й особливого і заслуговує на увагу.

Ми підтримуємо також позицію вітчизняного дослідника Ю. М. Богдана, на думку якого, відсутність теоретичних розробок правового статусу засуджених до покарання у виді позбавлення волі на певний строк не завжди позитивно може впливати на умови реформування пенітенціарної системи України, чітко виробленої системи, яка б закріплювала цей правовий статус [4, с. 116].

Іншими словами, дослідник переконує наукову спільноту проте, що процес реформування кримінально-виконавчого законодавства та практики має розглядатися в контексті розширення прав засуджених, повної реалізації їх правового статусу та приведення чинних нормативно-правових актів, що регулюють кримінально-виконавчу діяльність, у відповідність до міжнародних нормативно-правових актів та стандартів [4, с. 116].

Оскільки ми у даній статті розглядаємо кримінально-виконавчих засад правового статусу засуджених в місцях несвободи ми з метою наукового обґрунтування авторського визначення поняття кримінально-виконавчих засад правового статусу засуджених в місцях несвободи звернулися до поняття правовий статус засуджених, які надали вітчизняні вчені.

Зокрема, метр української кримінально-виконавчої науки професор В. М. Трубников визначив, що згідно із текстом закону правове становище засудженого – це «сукупність суб'єктивних обов'язків, що на нього покладаються, і прав, які він має під час відбування покарання» [5, с. 82]. Шануючи позицію поіменованого вченого, зауважимо, що з цього визначення випущено такий елемент правового статусу засуджених, як законні інтереси.

Вітчизняна дослідниця Ю. А. Чеботарьова, вивчаючи правовий статус засуджених до покарання у виді позбавлення волі, визначила його «не просто як різновид загального правового статусу людини і громадянина, а як різновид, що знаходиться з цим загальним правовим статусом у системоутворюючій єдності, і його розірвати або роз'єднати неможливо. І якщо допускаються які-небудь обмеження в правах і свободах засудженого і посилюються при цьому на вимоги режиму відбування покарання або на іншу якусь

необхідність – все це є незаконним, суперечить конституційним встановленням щодо правового статусу громадянина» [6, с. 49–50].

Т. А. Денисова зазначила, що правовий статус засуджених – це «сукупність юридично закріплених конституційних, громадянських та інших прав, свобод, законних інтересів та обов'язків, якими володіє засуджений в період відбування покарання» [7, с. 75].

І. Г. Богатирьов у власному дослідженні довів, що правовий статус засуджених – це «закріплене нормами різних галузей права і виражене через сукупність прав, законних інтересів і обов'язків становище засуджених під час відбування того чи іншого виду кримінального покарання» [8, с. 113].

Більше того, розкриваючи поняття правового статусу засуджених, поіменований учений наголошує на тому, що низка прав засуджених, що належать до числа так званих суб'єктивних, розглядаються одночасно в якості правообмеження, що є виявленням кари, тобто змісту кримінального покарання (право на побачення, отримання посилок і передач, витрату грошей тощо), хоча, зрозуміло, карати через надання суб'єктивних прав не можна. Тому недостатня теоретична розробка проблем правового статусу засуджених, на думку І. Г. Богатирьова, а ми з нею погоджуємося, є однією з причин того, що в чинному законодавстві та відомчих нормативних актах деякі обов'язки і права засуджених формулюються нечітко; права засуджених визначаються так, що їх реалізація інколи ставиться в залежність від розсуду адміністрації [8, с. 108].

О. І. Кіслов так сформулював поняття «правовий статус засуджених» – це «система прав, свобод та обов'язків громадянина, закріплених у Конституції України й інших законодавчих і підзаконних актах, з обмеженнями, які визначено законом і встановлено вироком суду» [9, с. 247]. Так само, як і визначення, сформульоване В. М. Трубниковим, наведена О. І. Кісловим дефініція не містить вказівку на такий елемент правового статусу засуджених, як законні інтереси.

О. В. Лисодед запропонував власне визначення правового статусу засуджених – це «засновані на загальному статусі громадян України і закріплені в нормативно-правових актах різних галузей права сукупність їх прав, законних інтересів та обов'язків, що залежить від призначеного виду кримінального покарання та їх поведінки в період його відбування» [10, с. 27].

Проаналізувавши вищевизначені поняття нами сформульовано авторське визначення кримінально-виконавчих засад правового статусу засуджених у місцях несвободи – це система упорядкованих кримінально-виконавчим законодавством прав, обов'язків засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк в місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби, і яка розглядається через призму реформування пенітенціарної системи України та міжнародних стандартів утримання ув'язнених та засуджених.

З огляду на вищевикладене нами у дослідженні визначені сфери де правовий статусу засуджених у місцях несвободи кореспондується зі змістом кримінально-виконавчих засад, зокрема це такі сфери:

1. Забезпечення режиму і безпеки.

З огляду на це, пропонується:

– диференціація умов тримання засуджених з метою забезпечення виконання ними встановлених вимог режиму, створення системи вивчення факторів, що сприяють ексцесам з боку засуджених, із метою вироблення заходів, що стимулюють правослухняну поведінку, а також посилення відповідальності злісних порушників установленого порядку відбування покарання;

– створення справедливої і контрольованої системи мотивації засуджених до законслухняної поведінки, що тягне зміну умов відбування покарання і виду (рівня без-

пеки) виправної колонії, умовно-дострокове звільнення або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким, удосконалення порядку участі адміністрації виправних колоній у реалізації механізмів умовно-дострокового звільнення і заміни невідбутої частини покарання більш м'яким з урахуванням поведінки й особистісних характеристик засуджених;

– удосконалення системи заходів стягнення щодо засуджених, які порушують установлений порядок відбування покарання, що тягнуть за собою зміну умов відбування покарання і виду (рівня безпеки) виправної колонії.

2. Матеріально-побутові умови тримання засуджених.

У сфері матеріально-побутових умов тримання засуджених передбачається:

– завершення протягом наступних п'яти років будівництва новітніх установ виконання покарань, умови тримання в яких будуть відповідати європейським стандартам, а також фундаментальна реконструкція діючих установ. Це дозволить привести умови тримання засуджених у відповідність до вітчизняного законодавства й усунути підстави для звернень українських громадян до ЄСПЛ;

– затвердження нових видів речового постачання, що відповідають міжнародним стандартам і сучасним споживчим властивостям, забезпечення новим речовим майном засуджених;

– виконання санітарно-гігієнічних вимог до умов тримання засуджених відповідно до встановлених нормативів, підвищення нормативів жилаї площі для засуджених;

– удосконалення організації харчування засуджених відповідно до міжнародних стандартів;

– оптимізація системи закупівель для потреб установ ДКВС України з метою підвищення її економічності, ефективності та прозорості, перехід на повсюдне використання електронної закупівлі товарів, робіт і послуг для потреб установ ДКВС України.

3. Медичне обслуговування.

У сфері медичного обслуговування пропонується:

– забезпечення гарантованого обсягу безкоштовної медичної допомоги на основі його раціонального розподілу між установами (підрозділами) охорони здоров'я ДКВС України та установами державної (муніципальної) системи охорони здоров'я, виходячи з принципів підвищення її доступності та якості;

– приведення матеріально-технічного оснащення медичних частин, лікувально-профілактичних установ, установ, що забезпечують державний санітарно-епідеміологічний нагляд на об'єктах ДКВС України, у відповідність до умов та вимог, установлених у сфері охорони здоров'я, зміцнення і розвиток мережі санітарно-гігієнічних і бактеріологічних лабораторій;

– за участю провідних науково-дослідних організацій у галузі охорони здоров'я розроблення і впровадження сучасних методів профілактики, діагностики, лікування і реабілітації найбільш поширених захворювань серед осіб, які тримаються в установах ДКВС України, з метою зниження рівня їх захворюваності, інвалідності та смертності;

– оптимізація протоколу поводження у разі виявлення засудженого з вірусом COVID-19, його ізоляції та подальшого лікування, а також унеможливлення подальшого його поширення;

– забезпечення наступності у проведенні медико-соціальних заходів щодо засуджених, які страждають соціально значимими захворюваннями, які звільняються з місць позбавлення волі.

4. Трудова діяльність і професійна підготовка засуджених. У сфері трудової діяльності та професійної підготовки засуджених передбачається:

– створення умов для трудової зайнятості засуджених залежно від виду установи виконання покарань,

удосконалення виробничо-господарської діяльності ДКВС України та підвищення економічної ефективності праці засуджених;

– розроблення нових принципів залучення до праці засуджених в умовах суворої ізоляції від суспільства, диференціація їх змісту, створення невеликих робочих камер-майстерень і впровадження індивідуальних форм зайнятості;

– опрацювання питання щодо встановлення для установ, у яких відбувають покарання неповнолітні, спеціального податкового режиму з метою спрямування доходів від праці засуджених на поліпшення умов їх тримання;

– здійснення професійного навчання і професійної підготовки засуджених з урахуванням результатів моніторингу прогностичних потреб у робочих кадрах установ ДКВС України і регіональних ринків праці, в тому числі за дефіцитними робочими спеціальностями, з метою створення високих гарантій працевлаштування і повернення в суспільство законослухняних громадян.

5. Соціальна, психологічна, виховна та освітня робота із засудженими. У сфері соціальної, психологічної, виховної та освітньої роботи із засудженими пропонується:

– створення справедливої й ефективної системи стимулів засуджених до законослухняної поведінки, включаючи вдосконалення порядку заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, оновлення механізму умовно-дострокового звільнення, що враховує при його застосуванні щодо засудженого тяжкість вчиненого кримінального правопорушення, відбутий строк покарання, рецидив кримінального правопорушення та відшкодування збитків потерпілим;

– розроблення заходів дисциплінарного впливу за незначні правопорушення (заборона на заняття спортом і на участь у культурних заходах, заборона на користування телевізором і пресою, літературою розважального характеру тощо) і нових заходів заохочення, що застосовуються до засуджених;

– посилення виховної роботи із засудженими, здатними до ресоціалізації, з особливим акцентом на залучення їх до трудової діяльності, здобуття професії або перекваліфікацію;

– розвиток соціальної, психологічної та виховної роботи у напрямі забезпечення ресоціалізації засуджених, освоєння ними основних соціальних функцій як необхідних умов виправлення та успішної адаптації в суспільстві після звільнення;

– оптимізація соціальної, психологічної та виховної роботи із засудженими на основі функціональної взаємодії співробітників усіх служб установ виконання покарань із залученням до виправного процесу представників органів виконавчої влади, а також інститутів громадянського суспільства;

– пошук і впровадження нових індивідуальних форм роботи, які забезпечують надання адресної соціальної, психологічної та педагогічної допомоги кожному засудженому з урахуванням його соціально-демографічної, кримінально-правової та індивідуально-психологічної характеристики;

– удосконалення духовно-морального та патріотичного виховання засуджених, планування, організація і проведення в установах виконання покарань виховних заходів, спрямованих на формування і розвиток у засуджених прагнення до суспільно-корисної діяльності, дотримання вимог законів та прийнятих у суспільстві правил поведінки;

– використання співпраці зі структурами громадянського суспільства, громадськими об'єднаннями, діяльність яких може бути корисна для гуманітарно-виховного впливу на засуджених, активізація взаємодії із традиційними конфесіями, зокрема, забезпечення засудженим

можливості участі в релігійних обрядах, реалізація спільних із традиційними конфесіями гуманітарних проєктів;

– розширення форм організації культурного дозвілля засуджених, клубної та гурткової роботи, залучення до цієї роботи митців, діячів культури і спорту, в тому числі які мають широку популярність і позитивний авторитет, поповнення бібліотечних фондів установ виконання покарань;

– підвищення вимог до наукового і методичного рівнів психодіагностичної і психокорекційної роботи, розроблення та розвиток психотерапевтичного напрямку роботи психолога, вдосконалення науково-технічного забезпечення діяльності психолога, оптимізація діагностичного інструментарію психолога і обсягу психодіагностичної роботи, впровадження інноваційних технологій, адаптація передового вітчизняного та зарубіжного досвіду роботи;

– закріплення у вітчизняному законодавстві соціальної та психологічної роботи в якості засобів виправлення засуджених, визначення основних форм соціальної роботи із засудженими, розроблення нормативу штатної чисельності соціальних працівників, приведення їх чисельності в установах виконання покарань у відповідність до вимог практики і науково обґрунтованих нормативів.

Висновки. Нині категорія кримінально-виконавчих засад правового статусу у місцях несвободи засуджених відіграє значну роль не лише у науці кримінально-виконавчого права, а й у правотворчості та правозастосовній діяльності. Так, правовий статус засуджених є предметом як окремих законів України (зокрема «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII, так і пильної уваги вітчизняних вчених – пенітенціаристів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінально-виконавче право України: підручник / Степанюк А.Х., Лисодед О.В., Романов М. В. та ін.; за ред. проф. А.Х. Степанюка. Харків: Право, 2005. 256 с.
2. Лаптінова О. К. Правове регулювання реабілітації засуджених з інвалідністю в умовах відбування покарання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 20 с.
3. In prison abroad. URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/35521/in-prison-abroad.pdf (дата звернення: 12.09.2023).
4. Богдан Ю. М. Вплив кримінально-виконавчих відносин на правовий статус засуджених до позбавлення волі на певний строк в умовах реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук, 2021: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 22–23 квіт. 2021 р.) / гол. ред. О. М. Тогочинський; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2021. С. 114–117.
5. Кримінально-виконавче право України: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / В.М. Трубников, В.М. Харченко, О.В. Лисодід, Л.П. Оника, А.Х. Степанюк; За ред. В.М. Трубникова. Харків: Право, 2001.
6. Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2005. 203 с.
7. Бадира В.А., Денисов С.Ф., Денисова Т.А., Мінаєв М.М., Хашев В.Г. Кримінально-виконавче право: Навчальний посібник.: Істина, 2008. 400 с.
8. Богатирьов І.Г., Лісіцков О.В. Кримінально-виконавче право України: Підруч. Модульний-рейтинговий курс для студентів, курсантів вищ. Юрид. навч. закл. III-IV рівнів акредитації. 2 – ге вид. К. : ВД «Дакор», 2014. 376 с.
9. Кримінально-виконавче право України: підручник: ТОМ 1 (у 2-х т.) / [Музика А.А., Конопельський В.Я, Письменний Є.О. та ін]. Київ: Нац. Акад. внутр. Справ, ФОР Кандиба Т.П. 2018. 364 с.
10. Кримінально-виконавче право України: підручник: / Б.М. Головін, А.Х. Степанюк, О.В. Лисодед та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2019. 2888 с.